Materiallar to’plami · Conference Proceedings

TIL, TARJIMA VA TA’LIM: GLOBAL KOMMUNIKATSIYA VA RAQAMLI INNOVATSIYALAR DAVRIDA YANGI YONDASHUVLAR

TARJIMANING ZAMONAVIY TENDENSIYALARI VA TEXNOLOGIYALARI

03 October 2026

UDK 81’25

NEMIS VA O‘ZBEK TILLARIDA “YOSH” KONSEPTINING LINGVOKULTUROLOGIK IFODASI: LEKSIK-SEMANTIK VA PAREMIOLOGIK TAHLIL

Yusuf Abdurazzakov*

Farg‘ona davlat universiteti

✉ yusuffer072@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada nemis va o‘zbek tillarida “yosh” konseptining lingvokulturologik ifodalanishi qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotning muammosi biologik yoshni bildiruvchi nominatsiyalar bilan jamiyatda shakllangan ijtimoiy baho, tajriba, hurmat, faoliyat va avlodlararo munosabatlarni ifodalovchi ma’nolar o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlashdan iborat. Material sifatida izohli lug‘atlar, frazeologik va paremiologik manbalar hamda yosh va til munosabatiga bag‘ishlangan sotsiolingvistik tadqiqotlar tanlandi. Qiyosiy-semantik, komponent tahlili, kontekstual va lingvokulturologik metodlar qo‘llandi.

Kalit so‘zlar

yosh konsepti, lingvokulturologiya, nemis tili, o‘zbek tili, paremiologiya, semantika, sotsiolingvistika, ageism.

DOI: 10.5281/zenodo.23278037

KIRISH

Insonning yoshi biologik jarayonni ifodalovchi oddiy raqamli ko‘rsatkich bo‘lib qolmaydi. U shaxsning jamiyatdagi o‘rni, unga nisbatan kutilmalar, tajriba darajasi, mehnat va ta’limdagi roli, shuningdek avlodlararo munosabatlarni belgilovchi ijtimoiy-madaniy kategoriya sifatida ham til orqali shakllanadi. Sotsiolingvistik yondashuvda yosh individning vaqt ichidagi holati bilan bir qatorda uning ma’lum avlod, tarixiy davr va ijtimoiy guruhga mansubligini ham ko‘rsatadi. Shu sababli “yosh” konseptini faqat lug‘aviy ma’no doirasida emas, balki til, madaniyat va ijtimoiy tajriba kesishgan nuqtada o‘rganish zarur.[1] Yosh va til munosabatini tahlil qilishda ikki hodisani farqlash muhim: birinchisi, insonning hayoti davomida nutqiy xulqining o‘zgarishi; ikkinchisi esa turli avlod vakillarining bir vaqtning o‘zida turlicha til birliklaridan foydalanishi. Jenny Cheshire mazkur farqni yoshga xos va avlodga xos til qo‘llanishi sifatida ajratadi. Bu nazariy farqlash konseptual tahlil uchun ham ahamiyatli, chunki “yosh”, “yoshlik”, “qarilik”, “keksalik” kabi birliklar bir tomondan biologik bosqichni, ikkinchi tomondan esa muayyan avlod haqidagi ijtimoiy tasavvurlarni bildiradi.[2]

Mazkur maqolada asosiy e’tibor nemis va o‘zbek tillaridagi yoshga oid leksik birliklar, frazeologik birikmalar va maqollarning mazmuniy tashkiliga qaratiladi. Tadqiqot savoli quyidagicha qo‘yiladi: ikki tilda “yosh” konseptining yadrosi va periferiyasini qaysi semantik belgilar tashkil etadi va bu belgilar madaniy qadriyatlarda qanday farqlanadi? Muammoning dolzarbligi globallashuv sharoitida yoshga oid til birliklarining tarjimasi, xorijiy til darslarida pragmatik ma’nolarni tushuntirish, shuningdek yoshga asoslangan stereotiplarni til orqali kuchaytirish yoki yumshatish masalalari bilan belgilanadi.

Yosh sotsiolingvistik o‘zgaruvchi sifatida til tizimining statik emasligini ko‘rsatadigan muhim omildir.

P. Eckert yoshni “hayot bosqichi” va “ijtimoiy tartibdagi o‘rin” bilan bog‘laydi; bunda inson bir vaqtning o‘zida individual hayot yo‘lidan o‘tadi va tarixiy tajribani baham ko‘ruvchi avlod tarkibida yashaydi. Bu yondashuv yoshga oid birliklarning semantikasida biologik va ijtimoiy qatlamlarni bir-biridan ajratib bo‘lmasligini ko‘rsatadi. Kerswillning tadqiqotlari esa bolalar va o‘smirlarning til o‘zgarishini qabul qilish hamda tarqatishdagi roli yosh omilining til dinamikasiga bevosita aloqadorligini ko‘rsatadi.[3] Yoshga bog‘liq til xususiyatlarini izohlashda “age-grading”, ya’ni insonning ma’lum hayot bosqichida til xulqining muntazam o‘zgarishi tushunchasi alohida o‘rin tutadi. S. E. Wagner bu hodisani avlodlararo til o‘zgarishidan farqlash zamonaviy sotsiolingvistikaning markaziy metodologik masalalaridan biri ekanini ta’kidlaydi. Demak, yosh haqidagi til birliklarini tahlil qilishda “yoshlar boshqacha gapiradi” kabi umumlashtirish yetarli emas; ularning ma’nosi hayot bosqichi, ijtimoiy tarmoq, kasbiy maqom, ta’lim va madaniy me’yorlar bilan birga ko‘rilishi kerak.[4]

Lingvokulturologik nuqtai nazardan konsept til birliklari orqali faollashadigan ko‘p qatlamli bilim tuzilmasidir. Uning markazida asosiy nominativ ma’no, periferiyasida esa baho, obraz, stereotip, metafora va madaniy assotsiatsiyalar joylashadi. O‘zbek lingvistik adabiyotida “yosh/yoshlik” konsepti paremiologik va aksiologik materiallar asosida tahlil qilinib, yoshlikning kuch-quvvat, shoshqaloqlik, tajriba orttirish, kelajakka intilish kabi bir-biriga yaqin, ba’zan qarama-qarshi belgilarni birlashtirishi ko‘rsatilgan. Shunday qilib, konsept doirasida faqat ijobiy yoki faqat salbiy baho emas, balki vaziyatga ko‘ra almashinadigan qiymat komponentlari mavjud.[5]

Tadqiqot uchun maqsadli tanlov asosida nemis va o‘zbek tillaridagi yoshga oid nominatsiyalar va paremiyalar yig‘ildi. Nemis materiali Dudenning izohli hamda frazeologik resurslari, o‘zbek materiali esa “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” va “O‘zbek xalq maqollari” to‘plamiga tayangan holda shakllantirildi. O‘zbek tilining besh jildli izohli lug‘ati 2006–2008-yillarda O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Til va adabiyot instituti olimlari tomonidan tayyorlangan akademik nashr bo‘lib, keyinchalik tuzatilgan nashri ham chop etilgan. Nemis materialida “Alter”, “jung”, “Jugend”, “Greis/Greisin”, “Senior/Seniorin”, “Jung und Alt” singari birliklar; o‘zbek materialida “yosh”, “yoshlik”, “qari”, “qarilik”, “keksa”, “keksalik”, “qariya”, “yosh-u qari” kabi birliklar tahlilga olindi.[6]

Metodologik jihatdan to‘rtta usul uyg‘unlashtirildi: 1) qiyosiy-semantik tahlil orqali ikki tildagi ma’no mosliklari va semantik bo‘shliqlar aniqlash; 2) komponent tahlili orqali “xronologik yosh”, “hayot bosqichi”, “tajriba”, “faollik”, “zaiflik”, “hurmat” singari semalarni ajratish; 3) kontekstual tahlil orqali bir birlikning neytral yoki baholovchi qo‘llanishini farqlash; 4) lingvokulturologik tahlil orqali paremiyalardagi madaniy me’yor va ijtimoiy kutilmalarni izohlash. Tadqiqot statistik korpus tadqiqoti emas; shu bois natijalar barcha nemis yoki o‘zbek nutqiy amaliyotini miqdoriy jihatdan umumlashtirish emas, tanlangan materialdagi semantik tendensiyalarni tavsiflash maqsadini ko‘zlaydi.

Konsept yadrosi: xronologik yosh va hayot bosqichi. Nemis tilidagi “Alter” birligi bir necha ma’noni birlashtiradi: insonning necha yil yashaganligi, ma’lum yosh bosqichi hamda qarilik davri. Duden izohida ushbu birlik “hayot yillari soni” va “hayot bosqichi” ma’nolarida, shuningdek yuqori yoshni ifodalashda qo‘llanishi ko‘rsatiladi. O‘zbek tilidagi “yosh” ham ikki tomonlama xususiyatga ega: u “necha yosh?” tipidagi xronologik o‘lchovning asosiy nomi bo‘lish bilan birga “yosh inson” birikmasida hayotning dastlabki yoki nisbatan erta bosqichini bildiradi. Demak, ikki tilda ham konsept yadrosini vaqt bo‘yicha o‘lchov tashkil etsa-da, leksik grammatik modellashtirish bir xil emas: nemis “Alter” otiga qarama-qarshi “jung” sifatini, o‘zbek esa “yosh” leksemasining o‘zi orqali ham miqdor, ham sifat ma’nosini faol ifodalaydi.[7]

Keksalik nominatsiyalarida denotativ va pragmatik farq. Nemis tilidagi “Greis” va “Greisin” birliklari oddiy “katta yoshli shaxs” ma’nosidan tashqari jismoniy qarilik belgilarini ham eslatishi mumkin; Duden “Greis”ni keksa yoki keksa ko‘rinadigan, ba’zan jismonan zaif erkak deb izohlaydi. Shu sababli zamonaviy neytral muloqotda “älterer Mensch”, “Senior/Seniorin” kabi alternativalar ko‘proq pragmatik qulaylik yaratishi mumkin. O‘zbek tilida “qariya”, “keksa”, “nuroniy” kabi birliklarning pragmatik qimmati bir xil emas: “keksa” ko‘proq neytral tavsif, “nuroniy” esa ko‘pincha hurmat va ijobiy bahoni kuchaytiruvchi nominatsiya sifatida ishlaydi. Bunda tarjimada faqat yosh chegarasini emas, murojaatning hurmat darajasini ham hisobga olish lozim.[8]

1-jadval. Yosh konseptiga oid ayrim birliklarning qiyosiy semantik modeli

Nemischa birlik	O‘zbekcha yaqin muqobil	Asosiy sema	Pragmatik izoh
Alter	yosh / qarilik	xronologik yosh, hayot bosqichi	kontekstga qarab neytral yoki qarilik ma’nosi
Jugend	yoshlik	erta hayot bosqichi	faollik, shakllanish, yangilik assotsiatsiyasi
jung	yosh	nisbatan kichik yosh	ko‘pincha ijobiy, lekin tajribasizlikni ham anglatishi mumkin
Senior/Seniorin	katta yoshli / keksa	yuqori yosh	ko‘proq neytral-rasmiy nominatsiya
Greis/Greisin	qariya	juda katta yosh	nemischada eskirgan yoki jismoniy zaiflik konnotatsiyasi bo‘lishi mumkin
Jung und Alt	yosh-u qari	barcha avlodlar	inklyuziv umumlashtirish

Paremiyalarda yosh va tajriba munosabati. O‘zbek maqollarida yosh ko‘pincha mehnat qobiliyati, ijtimoiy vazifa va tajriba bilan bir tizimda tasvirlanadi. Masalan, “Yosh kelsa — ishga, qari kelsa — oshga” kabi paremiya avlodlarning jamiyatdagi turli, ammo o‘zaro to‘ldiruvchi rolini ifodalaydi; “Qari bilganni pari bilmas” esa katta yoshni tajriba va amaliy bilim bilan bog‘laydi. Mazkur maqollarni mutlaq ijtimoiy qoida deb emas, an’anaviy madaniy xotirada avlodlararo munosabatni tartibga solgan aksiologik formulalar deb tushunish maqsadga muvofiq. O‘zbek xalq maqollarining katta to‘plamlarida yosh, qarilik, hurmat va tajriba mavzulari alohida semantik guruhlar sifatida keng ifodalangan.[9]

Nemis paremiyalarida ham yosh va tajriba o‘rtasidagi aloqa mavjud, biroq tanlangan misollarda baholash ko‘proq individual xatti-harakatga qaratiladi. “Was Hänschen nicht lernt, lernt Hans nimmermehr” maqoli bolalik va yoshlikni o‘rganish uchun muhim davr sifatida ko‘rsatadi; Duden bu ifodani “inson yoshligida o‘rganmagan narsani katta bo‘lganda yanada qiyin o‘rganadi” mazmunida sharhlaydi. “Alter schützt vor Torheit nicht” paremiya esa keksalikni avtomatik donolik bilan tenglashtirishni rad etib, katta yosh ham xatodan xoli emasligini ta’kidlaydi. Bunday material nemis madaniyatida “tajriba = mutlaq to‘g‘rilik” formulasining til orqali doimiy tasdiqlanmasligini ko‘rsatadi; aksincha, yoshning ijtimoiy bahosi vaziyat va xatti-harakat bilan tekshiriladi.

Yoshga oid stereotip va kommunikativ etika. Zamonaviy tilshunoslikda yoshga doir nominatsiyalar faqat tavsiflovchi emas, balki ijtimoiy ta’sirga ega vosita sifatida ham qaralmoqda. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti ageismni yosh asosida stereotiplash, salbiy munosabat va kamsitish bilan bog‘laydi hamda til va tasvirlar bunday stereotiplarni kuchaytirishi mumkinligini alohida qayd etadi. Shu nuqtadan qaralganda “qari”, “keksa”, “nuroniy”, “Greis”, “Senior” kabi birliklarning denotativ yaqinligi ularning pragmatik ekvivalentligini anglatmaydi. Tarjimon yoki til o‘rganuvchi so‘zning lug‘aviy ma’nosiga qo‘shimcha ravishda u qaysi nutq vaziyatida hurmatli, neytral, eskirgan yoki nojo‘ya eshitilishini bilishi lozim.[10]

Qiyosiy natijaning madaniy modeli. Tahlil qilingan o‘zbek materialida uchta semantik yo‘nalish aniq ajraladi: (a) yoshlik — kuch, harakat, o‘rganish va kelajak; (b) keksalik — tajriba, maslahat va hurmat; (c) yosh bosqichlari — ijtimoiy vazifalarning almashinuvi. Nemis materialida esa (a) Jugend/jung — shakllanish, yangilik va faollik; (b) Alter — xronologik va biografik bosqich; (c) katta yosh — tajriba bilan bog‘lanishi mumkin, biroq xatti-harakatni avtomatik ravishda oqlamaydigan holat sifatida ham talqin qilinadi. Bu farqni “bir xalq kattalarni hurmat qiladi, boshqasi qilmaydi” kabi soddalashtirilgan xulosaga aylantirish noto‘g‘ri. Gap tanlangan til birliklarida qaysi madaniy semalar ko‘proq grammatiklashgani yoki paremiyalarda barqarorlashgani haqida bormoqda.

Tarjima va chet tilini o‘qitish uchun implikatsiyalar. “Alter” so‘zini har doim “qarilik”, “Senior”ni esa har doim “qariya” deb tarjima qilish semantik-pragmatik xatoga olib kelishi mumkin. Xuddi shuningdek, o‘zbekcha “nuroniy”ni oddiy “alt” yoki “Greis” orqali berish ijobiy hurmat konnotatsiyasini yo‘qotadi. Nemis tili darslarida yoshga oid birliklarni faqat antonimik juftlik — jung/alt — tarzida emas, balki kontekst, uslub va madaniy register bilan birga o‘rgatish maqsadga muvofiq. O‘zbek tilini nemis tilida so‘zlashuvchilarga o‘rgatishda esa “aka/opa”, “ota/ona”, “amaki/xola” kabi yosh va ijtimoiy masofaga aloqador murojaatlarning pragmatik vazifasi alohida tushuntirilishi kerak. Shunday yondashuv lug‘aviy ekvivalentni kommunikativ ekvivalent bilan uyg‘unlashtiradi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari “yosh” konsepti nemis va o‘zbek tillarida biologik-xronologik ko‘rsatkichdan kengroq semantik tuzilishga ega ekanini ko‘rsatdi. Har ikki tilda konseptning yadrosini insonning hayot davri va yillar soni tashkil etadi, periferiyada esa tajriba, faollik, o‘rganish, zaiflik, hurmat, ijtimoiy rol va avlodlararo munosabat kabi belgilar joylashadi.

Bu umumiylik insonning hayot sikli universal biologik hodisa ekaniga mos keladi; farqlar esa mazkur siklning madaniy talqini va nutqiy me’yorlarida namoyon bo‘ladi.

O‘zbek materialida keksalik va tajribani hurmat qilish, avlodlararo vazifalarni muvozanatlashtirish, yoshga qarab ijtimoiy munosabatni tartibga solish motivlari nisbatan yaqqol ko‘rindi. Nemis materialida hayot bosqichini aniq nomlash, individual xatti-harakatni yoshdan mustaqil baholash va ayrim eskirgan yoki salbiy konnotatsiyali nominatsiyalardan ehtiyotkor foydalanish tendensiyasi kuzatildi. Shu bilan birga, ushbu xulosalar maqsadli tanlangan leksik va paremiologik material doirasida olingan bo‘lib, ularni butun jamiyatning bir xil qarashi sifatida talqin qilish mumkin emas.

Amaliy jihatdan tadqiqot tarjimada so‘zma-so‘z moslik yetarli emasligini, yoshga oid birliklarning uslubiy va pragmatik qiymatini ham saqlash zarurligini ko‘rsatadi. Keyingi tadqiqotlarda nemis va o‘zbek milliy korpuslari, ijtimoiy tarmoqlar diskursi, turli yosh guruhlari bilan intervyular va eksperimental so‘rovlar asosida konseptning zamonaviy dinamikasini miqdoriy tekshirish maqsadga muvofiq. Ayniqsa “nuroniy”, “senior”, “qariya”, “keksa”, “ältere Menschen” kabi nominatsiyalarning qabul qilinishi va kommunikativ xushmuomalalik bilan bog‘liqligi alohida tadqiq etilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1] Eckert, P. Age as a Sociolinguistic Variable // The Handbook of Sociolinguistics / ed. F. Coulmas. Wiley-Blackwell, 2017. P. 151–167. DOI: 10.1002/9781405166256.ch9.

[2] Cheshire, J. Age- and Generation-Specific Use of Language // Sociolinguistics: An International Handbook of the Science of Language and Society. Vol. 2 / eds. U. Ammon, N. Dittmar, K. J. Mattheier, P. Trudgill. Berlin–New York: De Gruyter Mouton, 2005. P. 1552–1563. DOI: 10.1515/9783110171488.2.8.1552.

[3] Kerswill, P. Children, Adolescents, and Language Change // Language Variation and Change. 1996. Vol. 8, No. 2. P. 177–202. DOI: 10.1017/S0954394500001137.

[4] Wagner, S. E. Age Grading in Sociolinguistic Theory // Language and Linguistics Compass. 2012. Vol. 6, No. 6. P. 371–382. DOI: 10.1002/lnc3.343.

[5] Achilova, Z. P. “Yosh” konseptining o‘zbek va ispan xalq tafakkuridagi lingvokonseptual tahlili va uning chog‘ishtirma asoslari // Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti. 2025. Tilshunoslik soni.

[6] Yunusova, M. Lisoniy tafakkurda “yoshlik” konsepti // Ijtimoiy-gumanitar sohada ilmiy-innovatsion tadqiqotlar. 2026. J. 3, № 5. B. 666–670. DOI: 10.67227/yj6zbm57.